

Szabó Tibor

KULTÚRA ÉS SZOCIALIZMUS A PÁLYAKEZDŐ GRAMSCI FILOZÓFIÁJÁBAN

1. „Tíz év újságíróskodásom alatt annyi sort írtam, hogy megtöltene 15 vagy 20 egyenként 400 oldalas kötetet, de ezek naponta íródtak és szerintem a nappal együtt meg is haltak. Mindig visszautasítottam, hogy bármilyen, akár nagyon kis gyűjteményt is kiadjanak belőlük.”¹ — írta Gramsci a börtönből sógornőjének Tatjánának azokról a kisebb-nagyobb írásokról, cikkekről, amelyeket élete aktív időszakában kb. 1916-tól 1926-ig írt. Gramsci itt helyesen mutat rá, hogy cikkei a napi jelentőségüket elveszítették, s ma már egyre több magyarázó jegyzet szükséges ahhoz, hogy pontosan sikerüljön megérteni-tartalmukat. Azonban egyáltalán nem érdektelenek ezen cikkek számunkra abban a vonatkozásban, hogy éppen segítségükkel végezhető el az a rekonstrukciós munka, amely nyomon követné a Gramsci-problematika egészét kialakulásában, fejlődésében.² Így tehát elengedhetetlenül szükséges ezek összegyűjtése, rendszerezése³ és tudományos feldolgozása. A kutatás szempontjából különösen nagy az olyan cikkek jelentősége, amelyeket Gramsci — igazán ritkán — saját néven, vagy gyakrabban álnéven aláírt. Ezek biztos támpontot nyújtanak egyrészt a különböző nem szignált cikkek azonosításához, másrészt gondolatainak elméleti átgondolásához.

A továbbiakban egy sok vonatkozásban kiemelkedő és fontos, álnéven aláírt cikk középpontba állításával — az ifjúkori *Socialismo e cultura* című cikkről van szó⁴ — igyekszünk rekonstruálni Gramsci szellemi formálódásának kezdeteit. A cikk kiválasztása nem önkényes, hiszen szinte önként kínálkozik elemzésre: olyan *csomópontja* ez a gramsci gondolkodásnak, amelyben szintetizálódik az egész ezt megelőző időszak elméleti és gyakorlati tapasztalata, s ugyanakkor már megtalálhatók benne azok a főbb kérdések, amelyek későbbi munkásságában — mégha más megközelítésben vagy megfogalmazásban is — fontos szerepet kapnak. Az is ösztönzött az elemzésre, hogy megtudjuk: miként lehetséges az, hogy az ifjú Gramsci ezen cikkét, amelyben bizonyos idealista hatás még érvényesül, mégis beválogatták a szerző marxista

¹ A. Gramsci: *Lettere del carcere*. Torino, 1973, Einaudi. 480. l. A levél kelt: 1931. szeptember 7-én.

² Véleményünk szerint csak ilyen munkával lehet eredményesen feldolgozni Gramsci munkásságát. Erről más összefüggésben már írtam, lásd: *Gramsci értelmezések és periodizációjuk néhány elméleti kérdése*. Magyar Filozófiai Szemle, 1975. 5—6. sz. 630—646. l.

³ Gramsci cikkeinek gyűjteménye a mai napig egyre bővül. Legújabbban az Istituto Gramsci támogatásával Renzo Martinelli végez nagyszabású cikk-azonosító munkát, amelynek eredményeként teljes egészében adják majd ki Gramscinak a börtönevei előtt írt munkáit. Legutóbb egy terjedelmes kötetben tette közzé a mindezeideig ismeretlen Gramsci-cikkeket. Lásd: A. Gramsci: *Per la verità*. Roma, 1974, Riuniti, 407. l.

⁴ Lásd: A. Gramsci: *Marxizmus, kultúra, művészet*. (Válogatott írások.) Bp., 1965, Kossuth K. 187—193. l. Minthogy a cikk magyarul is hozzáférhető, ezt a Sallay-Géza által készített kitérőt fordítást használjuk.

kultúrfilozófiai és művészetkritikai írásai közé.⁵ Ha fiatalkori gondolkodásának középponti kérdését, a kultúra és szocializmus viszonyának problematikáját elemezzük, nem tekinthetünk el attól, hogy utalásszerűen ne érintsük azt a társadalmi-politikai légkört, amely háttérül szolgált ezen kérdéseknek a szocialista mozgalmon belüli széleskörű és sokoldalú tárgyalásához, s amely segít majd megérteni a cikk megírásának előzményeit, geneziséit. Ez ugyanakkor egybeesik Gramsci szellemi formálódásának kezdetével, pályakezdésével s ez külön jelentőséget kölcsönöz a témának.

2. Amikor azokat a fontosabb tényezőket igyekszünk felmérni, amelyek alapvetően befolyásolták az ifjú Gramscit elméleti orientációiban, akkor elsősorban a kor általános szellemi klímájáról, ezen belül főként az olasz szocialista mozgalom sajátosságáról kell említést tenni.⁶ Ezekén túl — véleményünk szerint — nagy jelentősége van még Gramsci formálódásában⁷ a torinói egyetem pozitív légkörének.

2.1. Ami az első problémacsoportot illeti, fontos megjegyezni, hogy általában jellemző volt a XIX. század végén, de bizonyos vonatkozásban a XX. század elején is a pozitivistá filozófia válsága, felbomlása. De ez a krízis nem volt ellentmondásmentes. A nápolyi hegelianizmust egy időre háttérbe szorítva szinte hegemon szerepet játszott a pozitívizmus a század második felében, s nagy hatást gyakorolt az akkor kifejlődő és megerősödő olasz szocialista mozgalomra. A szocialista vezetők közül sokan voltak pozitivisták, elsősorban Filippo Turati, Roberto Ardigò, Achille Loria stb. A pozitívizmus ellenhatásaként kapott egyre nagyobb szerepet Olaszországban a marxizmus, amelynek kiváló olasz tolmácsolója Antonio Labriola volt⁸, s akinek tanítványa B. Croce. Ő, miután számos cikket írt a marxizmusról, Hegelhez tért vissza, úgy, hogy az 1910-es években már az egész olasz szellemi életet irányította idealista gondolataival. Ez tulajdonképpen olyan folyamat volt, amit a pozitívizmus evolucionizmusa és laposságá után joggal neveztek „filozófiai ébredésnek”, „az idealizmus reneszánszának”.⁹ Az olasz gondolkodás fejlődésében az idealizmus — főként Giovanni Gentilénél és Sorel hatására Crocénél — a cselekvés szellemi síkú értelmezésében nyilvánult meg. „A Marxon nevelkedők, Labriolától Crocéig (és aztán Gentilétől Mondolfóig) a vita középpontját a praxis problémájában, a tudathoz kapcsolódó cselekvésben, vagy az emberben, cselekedetében, a szabadságban és a történelemben jelölték meg.” — írja E. Garin.¹⁰ A fiatal Gramscit azonban ezek a hatások, mint arról a későbbiekben szó lesz, véleményünk szerint csak közvetetten érték.

Ami élő probléma volt a szocialista mozgalommal ismerkedő Gramsci számára, az a régi szocialista vezetők pozitívizmusa, s az azzal összefüggő reformizmusa volt, s társaihoz hasonlóan a pozitívizmus alternatívájaként értelmezett idealizmusban, — elsősorban tehát Croce- és Gentile-féle értelmezésben — keresi a megoldást. Gramsci tulajdonképpen — miután Szardiniából átkerülve leküzdötte a szűk szardizmus korlátait — olyan időszakban kapcsolódott be a fejlett ipari város proletár tömegeinek mozgalmába, amikor e mozgalom épp mély válságban volt. Az 1911—12—

⁵ Gondolunk itt éppen a *Marxizmus kultúra művészet* (id. kiad.) című kötetre, amit Rózsa Zoltán válogatott.

⁶ Lásd erről bővebben cikkemet: *Szemponok Gramsci szellemi formálódása és utóélete tanulmányozásához*. Acta Philosophica, Szeged, 1975. 131—141. l.

⁷ Erről P. Togliatti többször is megemlékezik, in.: P. Togliatti: *Antonio Gramsci*. Roma, 1971, Riuniti.

⁸ Labrioláról lásd: N. Badaloni: *Labriola politico e filosofo*. Critica marxista, 1971. 2. sz. 16—35. l. V. Gerratana: *Prefazione ai Scritti politici di A. Labriola*. Bari, 1970, Laterza. 9—101. l.

⁹ A „filozófiai ébredésről” Croce maga is sokat írt: in: Benedetto Croce: *Cultura e vita morale* Bari, 1926, Gius. Laterza e Figli; *Il risveglio filosofico e la cultura italiana*, 9—32. l. „Per la rinascita dell' idealismo”, 33—40. l. stb. Ez a gondolati fordulat egyébként a magyar filozófiai életre is jellemző volt a tizes években. Lásd: Hauser Arnold visszaemlékezéseit a Vasárnapi Körre. Kritika, 1976. 4. sz.

¹⁰ Eugenio Garin: *Storia della filosofia italiana*. Torino, 1966, Einaudi. 3. kötet, 1278. l.

13-as években egyre erősödött azon fiatalok — pl. Angelo Tasca és Amadeo Bordiga — befolyása, akik a régi szocialista vezetéssel szemben a forradalmi cselekvést tartották fő célkitűzésüknek, s egyre határozottabban követelték a szocialista párt *megújulását*. A megújulás egyik elemének éppen a kulturális fellendülést tartották. E kérdésben azonban az ifjú szocialisták véleménye jelentősen eltért. Ez a fiatal szocialisták 1912-ben Bolognában megtartott országos értekezletén nyíltan meg is fogalmazódott. A fiatalság nevelése és kultúrája volt a vitatéma: s Tasca az előadást tartó Bordiga véleményével — amely szerint nem szabad túlbecsülni a tanulás szerepét, sőt az egyenesen mellőzhető is, mert „Nem tanítás révén válik valaki szocialistává, hanem annak az osztálynak a reális szükségszerűsége folytán, amelyhez tartozik.”¹¹ — szembeállva azt hangsúlyozta, hogy az olasz szocializmus intellektuális megújulására van szükség. Bordiga ekkor nevezte el Tascát és követőit „kulturistá”-nak. Azért időztünk kicsit hosszabban e problémánál, mert témánk megértése szempontjából ez alapvető, hiszen Gramsci *Szocializmus és kultúra* című cikkével indirekt módon ehhez a vitához kapcsolódik, s végeredményben Tasca mellett,¹² Bordigával szemben foglal állást.

2.2. Bizonyos értelemben nem választható mereven szét szocialista mozgalom, a kor általános szellemi légköre és a torinói egyetemi tanulmányok Gramscira gyakorolt hatása. Ugyanis Gramsci már egyetemi tanulmányai kezdetétől (1911) bekapcsolódott a szocialista mozgalomba,¹³ bár csak jóval később — 1914-ben — íratkozik is be a torinói Központi szekció Ifjú Szocialista Szervezetébe, amit barátja, a szocialista joghallgató A. Tasca alapított. Mint ahogy S. F. Romano beszámol róla, a szocialista érzelmű hallgatók között mindennaposak voltak azok a viták, amelyek központja az ideológia és politika, a kultúra és szocializmus kérdéskörök voltak.¹⁴ Később Gramsci — a szekció felkérésére — számos előadást is tartott ebből a témából. Külön említésre méltó az az előadás, amelyet Romain Rolland: *Au dessus de la mêlée* (A dulakodás fölött) című írásgyűjteményéről tartott 1916-ban, amelynek harcos pacifizmusa és humanizmusa bizonyára nagy hatást gyakorolt rá.¹⁵ Előadást tartott még a Francia forradalomról, a Párizsi Kommünről, majd később Marxról is. Ezen előadások elsősorban abból a szempontból érdekesek, hogy megmutatják: a kultúra és a szocializmus kapcsolatáról író Gramsci érdeklődése sokirányú volt, elsősorban a francia irodalom, R. Rolland-on kívül Barbusse, Péguy és a *Les cahiers de la Quinzaine* köré gyűlt csoport érdekelte, a történelem humanista oldala foglalkoztatta, s így intellektuális formálódásába csak *egy elemként* kap helyet akár a Croce-féle idealizmus, a Salvemini-féle kultúra-felfogás, a Bergson-féle¹⁶ irracionizmus vagy a futurizmus teóriája, akár a marxizmus vagy a szocialista szimpatizánsok egész sora.¹⁷ E sokirányú befolyás közvetlenül a torinói egyetem hatásának köszönhető: ezen belül is első-

¹¹ Idézi Paolo Spriano, in: A. Gramsci: *Scritti politici*. Roma, 1973, Riuniti, 67. l.

¹² Teljes egészében el kell tekinteniünk Gramsci életének ismertetésétől. Csupán megjegyezzük, hogy Tasca hatása — akivel az egyébként zárkózott természetű Gramsci barát kapcsolatát tartott fent, sőt egy ideig egy házban is laktak — óriási a fiatal Gramsci életére és gondolkodására. Lásd erről: Giuseppe Fiori: *Vita di Antonio Gramsci*. Bari, 1971, Laterza. 102—107. l.; valamint az alap-tendenciájában torzító, de fiatalkori éveinek hű tolmácsolását elvégző S. F. Romano: *Antonio Gramsci* (UTET, 1965.) c. terjedelmes kötetét.

¹³ S. F. Romano i. m. 82. l.

¹⁴ Erről számol be G. Ferrata, in: *2000 pagine di Gramsci*. Il Saggiatore, 1964. 26. l.

¹⁵ G. Salvemini hatását Gramscira lásd: L. Paggi: *La „redazione culturale” del Grido del popolo*. In: *Prassi rivoluzionaria e storicismo in Gramsci*. Critica marxista, Quaderni, n. 3. 1967. 134—174. l.

¹⁶ Lásd: S. F. Romano i. m. 243. l.

¹⁷ Ezt elemzi V. Gerratana: *Note di filologia gramsciana*. Studi storici, 1975. XVI. évf. 1. sz. 126—154. l.

sorban azoknak a professzoroknak, akikhez Gramsci a szokottnál is közelebb került. Közülük ki kell emelni Umberto Cosmo, az olasz irodalomtörténet professzorának nevét, aki a De Sanctis-féle realista irodalomtörténet szellemét ötvözte a Croce-féle ún. „kritikai idealizmus” szellemével, s minthogy Gramsci igazán jó viszonyban volt Cosmóval, érthető, hogy a Croce-féle idealizmussal is az olasz irodalomtörténeti kurzusok keretében ismerkedik meg. Ezután Gramsci a híres neolingvista nyelvész Matteo Bartoli kedvenc tanítványa lett, s egy időben arra gondolt, egyetemi pályára lép, s nyelvész lesz. Az összehasonlító nyelvészetet történeti alapokra helyező Bartolitól nemcsak a történetiség dimenziójának felfedezését és alkalmazását tanulta — ami egyébként nem volt idegen a Croce-féle felfogástól sem, mégha más értelemben is —, hanem a tudományos lelkiismeretességet és pontosságot, mindenféle dilettantizmus elvetését is, amely módszertani elvek egész életén át elkísérik. Kezdetben nem foglalkozik intenzíven filozófiával. 1915-től kezdve Annibale Pastore professzor vezetése mellett ismerkedik meg a marxizmus kritikai felfogásával, R. Mondolfo Engels-értelmezésével.¹⁸ Pastore így foglalja össze az ifjú Gramsci filozófiai érdeklődési körét: „Magánórákat adtam neki. Irányultága eredetileg crocei volt, de már a gyepiót harapdálta és nem tudta hogyan és miként szabaduljon tőle. Az intellektuális (eszmei) faktor reális társadalmi értéke és értelme érdekelte. Számot akart vetni azzal a formáló folyamattal, amit a kultúra játszott a forradalom megívásában... Tehát kiváló pragmatistaként, Gramsci akkor főleg azzal foglalkozott, hogy megértse miként válik az eszme gyakorlati erővé.”¹⁹ Pastore eme visszaemlékezését — eltekintve attól, hogy tévesen tartotta Gramscit pragmatistának — végeredményben fontosnak kell tartanunk. Ez tekinthető az első híradásnak arról, hogy az ifjú Gramsci, természetesen a kor szellemi és intellektuális légkörén belül, milyen kérdések iránt érdeklődik, s látjuk: már kezdetben tulajdonképpen elszakad a crocei kérdésvetéstől, amikor az eszmei tényezőnek a történelemben játszott szerepét a szocialista mozgalommal hozza összefüggésbe.²⁰

3. A szocializmus és kultúra kapcsolatáról szóló cikke előtti munkásságában nem annyira a kultúra kérdése, mint inkább a szubjektivitás, az ember szellemisége szerepének a motívuma található meg. A részletesebb elemzés igénye nélkül feltétlen meg kell említeni e kezdeti időszak kiemelkedő cikkét, az *Aktív és tevékeny semlegesség* címűt, annak bennünket érdeklő főbb megállapításait.²¹ Ezt a cikket Gramsci a Szocialista Párt „abszolút semlegesség”-formulája ellen írta — amely az I. világháborútól való teljes távolmaradást hirdette meg a szocialisták számára —, s kifejtette: „...a reformisták... azt szeretnék, ha a proletariátus pártatlan szemlélőként venne részt az eseményekben...”, de „...az igazi forradalmárok, akik a történelmet saját szellemük megteremtéseként értelmezik, ... nem elégedhetnek meg az ‚abszolút semlegesség’ ideiglenes formulájával...”, hanem azt az alkotó és aktív semlegesség formulájával helyettesítik.²² Kevésbé lényeges témánk szempontjából, hogy Gramsci ezen álláspontja végeredményben interventista, Tasca elképzeléseivel szembenálló, viszont közel áll az akkor még szocialista Mussolini által meghirdetett „relatív és alkotó sem-

¹⁸ Torinói egyetemi éveinek a részletekig menő elemzését lásd: S. F. Romano már idézett könyvében, 56—82. l.

¹⁹ Domenico Zucàro: *Antonio Gramsci all'Università di Torino 1911—1915*. Società, 1957. december, n. 6. 1110. l.

²⁰ Labriolára utalva helyesen mondja E. Garin: „Crocének az érdeklődése túlnyomórészt kulturális volt (irodalmi), ahogy Labriola mondta). A politikai elkötelezettség ahogy azt Labriola értette marginális volt nála.” In: E. Garin: *Storia della filosofia italiano*. Id. kiad. 1286. l.

²¹ A. Gramsci: *Scritti giovanili*. Torino, 1958, Einaudi, 3—7. l.

²² U. o. 4. l.

legesség"-formulához, (amit egyébként az ifjú szocialisták többsége, így pl. Togliatti is támogatt²³), hiszen kétség kívül igaza van Tascának, amikor arról beszél, hogy a cikket Gramsci elsősorban „intellektuális okokból” írta.²⁴ A lényeges számunkra az, hogy Gramsci ekkor már a tudatot, a szellemiségét kiemelten kezeli, s az általunk már jelzett kulturális klímának megfelelően a *szellemiség teremtő erejére* helyezi a hangsúlyt. Ebben az időszakban az ifjú Gramsci számára az aktivitás, tevékenykedés a szellemi cselekvésre korlátozódik. Ez tehát egyrészt a „szellem filozófiája” Gentile-féle felfogásának, másrészt a Sorel-féle aktivitás-mítosz crocei eszmei síkra való átfordításának nem tudatosított, a kor szellemi levegőjében benne levő hatásaként állott elő Gramscinál. Annyira áthatja gondolkodását ez, hogy a cikk megírását követő hosszú szünet után újra kezdett újságíróskodása során, 1915 végén, ismét feltűnnek a tudat, a tudatos cselekvés fontosságát hangsúlyozó megállapításai. Jellemző például az, hogy az Internacionálét is a „szellem aktusának” nevezi: a munkásosztály nemzetközi összefogása tulajdonképpen nem más az ifjú Gramsci számára, mint a különböző szellemiségű tudatok azonos nevezőre hozása.²⁵ Fontos gondolatot fogalmaz meg a *Sillabusz és Hegel* című cikkében, amely közvetlenül előzi meg a szocializmusról és kultúráról írt cikkét. Ebben Mario Missirolival polemizálva már egyre nagyobb hangsúlyt kap a történelmi gyakorlat, a tulajdonképpeni mindennapi élet éppen azokkal szemben, akik minden társadalmi és politikai problémát csupán elméletileg igyekeznek megoldani, nem pedig a maga valóságában. Ezt írja: „Kulturális problémaként, elvontan kezelni egy kérdést, amely mélyen a történelemben és az egyéni tudatban gyökeredzik, — dilettantizmus, bizantinizmus...”²⁶ Majd így folytatja: „Hegel nem hiába élt és írt. Amint a katolicizmust nem lehet tagadni és túlhaladni úgy, hogy nem veszünk róla tudomást, éppúgy nem haladható túl és nem tagadható az idealizmus azzal, hogy semmibe vesszük, vagy úgy kezeljük, mint egyszerű kulturális kérdést.”²⁷ Valójában igaz, hogy az eszmék „termelődésének” — s így a cikkben szereplő tudatformának, a vallásnak is — társadalmi alapjai vannak, ezek feltárásához, megértéséhez szükséges az alapok ismerete, de megváltoztatásukhoz feltétlen az alapok változása kell.²⁸ Ezen túl Gramscinak e fiatalkori cikkében fedezhető fel először az az alapvető, mindent meghatározó elve, amely az összes eszmeáramlattal szembeni *nyitottságban* áll: ez magyarázza részben azt a valóban minden irányú érdeklődést, amit már a kezdeteknél felmutat és amelyről már szó volt, valamint mindenféle dogmatikus beszűkülésnek az elutasítását.

4. Amikor Gramsci hozzákezd a *Szocializmus és kultúra* című cikkéhez, akkor már nemzetközi méretekben is előrehaladott állapotban volt a szocialista mozgalmon belül az a vita, amely különösen megosztotta az olasz szocialistákat. A fiatalok ugyanis — mind az ifjúsági mozgalomban, mind magában a szocialista pártban — határozottan szembehelyezkedtek a régi reformista vezetés elméleti helybenjárásával, akcióképtelenségével, s főleg azzal a magatartással, amely következtében a szocialista mozgalmon belül egyre távolabb került egymástól kultúra és politika, s szakadás következett be a mozgalom gyakorlata és ideológiája között. Turati, Treves, Loria és más régi vezetők, ideológusok politikai reformelképzeléseivel a marxizmus naturalisztikus,

²³ Lásd: a szocialista Mario Montagnana visszaemlékezéseit; idézi S. F. Romano: id. kiad. 101. l. „Mi fiatalok mindannyian lelkesedtünk Mussoliniért...”

²⁴ U. o. 127. l.

²⁵ Itt *Dopo il Congresso Socialista Spagnuolo* c. cikkéről van szó. In: A. Gramsci: *Scritti giovanili*: Id. kiad. 7. l.

²⁶ U. o. 14. l.

²⁷ U. o. 16. l. Gramsci itt a kultúra szót fölöttébb tágan értelmezi, s az elmélet szinonimájaként használja.

²⁸ Ez egybeesik Marxnak a hegeli jogbölcselet kritikájához írt bevezetőjének megállapításaival.

főként pozitívistikus elképzelése párosult, amely segítségével azonban egyre nehezebb volt a gyakorlat által felvetett problémákra — gondolunk itt elsősorban a háború kérdésre — reagálni. Joggal érezhették tehát úgy a fiatal szocialisták, hogy „erkölcsi és intellektuális reformra” van szükség. Mi táplálta azt a benyomásukat, hogy „csupán” morális és szellemi forradalommal, értelmi cselekedetekkel komolyan befolyásolhatják a történelmet? Az a közkeletű s a szocialista mozgalomban széles körben elterjedt nézet, amelyet R. Martin Du Gard is leírt a *Thibault családban*: a szocialisták ifjabb generációja biztos volt abban, hogy a szocializmus létrejöttéhez a gazdasági, politikai és társadalmi feltételek adottak, s megvalósítása csupán tudatos emberek tudatos cselekvésétől függ. „Gramsci osztotta fiatal elvtársainak azt a bizonyosságát — írja S. F. Romano —, hogy saját generációjuk fogja megvalósítani a szocializmust Olaszországban.”²⁹ A szocialista forradalomhoz szükséges objektív feltételek megteremtésével így keveset törődtek, helyette a szubjektív tényezők szerepének kidolgozásán, az objektív feltételekhez való hangolódásán fáradoztak. Ez a már említett „idealizmus reneszánszának” folyamatával esett egybe, s a szocialisták az idealizmushoz fordultak érveikért, mert hiszen éppen az képviselte a haladó irányzatot a pozitívizmus lapos filozófiájával szemben.³⁰ E szellemi megújulásnak és kulturális-újjászületésnek, amely tehát égető probléma volt a szocialisták haladó része számára, jelentette egyik fontos állomását Gramscinak 1916-os *Szocializmus és kultúra* című cikke.

4.1. Maga a cikk tulajdonképpen két részre bontható: az elsőben Gramsci a sajátjától eltérő felfogásokkal vitázik. A kritikai attitűd azonnal szembe ötlük, ha bármelyik írását tanulmányozzuk, ez módszertani alapállása, de mondhatnánk: életeleme volt.³¹ Nála mindig elvi—elméleti kérdéstről van szó, s eltekint a bírált koncepció szerzőjétől. Ezért lehet azt mondani, hogy kezdettől fogva önálló gondolkodásra törekszik, saját álláspontját más felfogásokkal ütköztetve vitában alakítja ki.³² Mindig valami aktuális esemény, vagy arról szóló írás váltja ki elméleti reagálását, amely következtében — mint a jelen esetben is — legtöbb cikke kettős polémiát tartalmaz: egyrészt a kiváltó írás és egy általánosabb, saját elméleti felfogásával szembenálló koncepció bírálatát. Most éppen Enrico Leone egy cikke szolgáltatott alapot arra, hogy Gramsci kifejtsé véleményét a kultúra és a szocializmus kapcsolatáról. Leone ugyanis arról beszél, hogy a proletariátus kulturális téren való továbbfejlesztése nem elengedhetetlen feltétele a szocializmus megteremtésének, s helyette a gyakorlatot, a „történelmi tény” kell figyelembe venni. A munkásosztály így — Leone véleménye szerint — „saját kezével készíti elő a jövőt.” Ez a koncepció tehát tulajdonképpen a már említett vitában a Bordiga-féle álláspontot eleveníti fel, s a kultúra szerepét lebecsüli a proletariátus és a jövő formálásában. Gramsci, amikor Leone ezen felfogását bírálja, közhelynek minősíti Leone érveit, s végeredményben a Tasca-féle vonal „kulturisista” felfogása mellett száll síkra. Ahhoz azonban, hogy *saját* elgondolásait megfogal-

²⁹ S. F. Romano: i. k. 109. l. — Lásd még Gramsci: *Vecchiezza* című cikkét. In: A. Gramsci *Scrritti politici*. Id. kiad. 73—74. l.

³⁰ Hiszen Croce így ír: „Bizalom a gondolatban, a nagy filozófiai hagyományokhoz való kapcsolódás — ezek az újjászülető idealizmus fő vonalai.” Lásd: *Per la rinascita dell'idealismo*. In: B. Croce: *Cultura e vita morale*. Id. kiad. 38. l.

³¹ Egy alkalommal ezt írja: „Számunkra a vitának óriási jelentősége van. Életünknek magának ez az értelme.” In: A. Gramsci: *Scritti giovanili*. Id. kiad. 117. l.

³² Gramscinál az „intellektuális tisztesség” — ahogy maga nevezi később — olyan fokú volt, hogy az általa helyesnek ítélt felfogást mindig támogatta, a helytelen pedig elvetette. Példa erre Tascával, barátjával szembeni magatartása: A Mussolini-ügyben, amikor Tasca interventizmus-ellenesen támogatja a Szocialista Párt „passzív semlegességét”, Gramsci Tascával szemben a Sorel—Mussolini-féle cselekvés mítikus felfogását támogatja; ugyanakkor nem sokkal később Tasca mellett van s a kultúra fontosságát hangsúlyozza, úgy, hogy gondolatait koherens rendszerbe igyekszik foglalni.

mazza a szocializmus és a kultúra viszonyáról, a bíráló rész után szükségét érzi annak, hogy kifejtse saját kultúra-felfogását, amely így a cikk második, főbb részét teszi ki.

4.2. Kultúra-felfogásának pozitív kifejtését az ifjú Gramsci két idézettel vezeti be. Az egyik egy *Novalis* töredék, amit Giuseppe Prezzolini — a részben pragmatista, részben idealista Giovanni Papinihez közel álló folyóiratszerkesztő fordított le és vitt be a köztudatba.³³ „A kultúra legfőbb problémája az, hogy birtokunkba vegyük saját transzcendens énünket, hogy egyidejűleg lehessünk saját énünk énje. Éppen ezért kevésbé meglepő a mások megérzésének és teljes megértésének hiánya. Saját magunk tökéletes megértése nélkül nem lehet igazán megismerni másokat.” — írja *Novalis*.³⁴ A másik hivatkozási pontja Gianbattista *Vico Új tudományából* való, amelyben arról van szó, hogy Szokratész is magáévá tette a „gnoszi szeauton” híres felfogását, s Szólon ennek értelmében a plebejusok és a nemesek közötti egyenlőség felismerésének tudatát állítja a középpontba. „Vico — mondja Gramsci — a plebejusok és a nemesek közti eme egyenlőségtudatban látja az ókori demokratikus köztársaságok létrejöttének alapját és történelmi okát.”³⁵ Az ifjú Gramsci úgy véli, hogy *Novalis* és *Vico* eme megfogalmazásai adják meg azt a keretet, amely között s amely elvekre alapozva meg lehet adni a kultúra fogalmát. De hogyan sikerül Gramscinak ötvöznie két ennyire különböző szerző felfogását? Van-e bennük olyan pont, amely közös gondolatokat fejez ki? Hiszen tudjuk: *Novalis* romantikus és misztikus, az irracionálisizmus és a dekadens filozófia egyik korai előfutára, aki korá anarchiájából, káoszából egy új hit, egy új vallás megalapozásával akar kijutni, ami az ifjú Gramsci számára is teljességgel elfogadhatatlan lett volna.³⁶ Igaz, *Novalis* irracionalista kultúra-felfogásának a világháború káoszában nagy hatása volt, s talán nem véletlen, hogy éppen ebben az időben hivatkozik rá Lukács György is.³⁷ Az viszont, hogy *Vico*-ra hivatkozik, egyáltalán nem meglepő, mert tudjuk, hogy e Marx által is nagyra becsült filozófus igen népszerű volt Olaszországban, s társadalomfelfogásához a nápolyi neohegeliánusok, Spaventa és Társai, de Labriola, sőt Sorel és főként Croce³⁸ csatlakoztak.³⁹ Azon túl, hogy *Novalis* és *Vico* térben, időben és felfogásban ennyire eltérő koncepcióját egymás mellé állítva tulajdonképpen bizonyítva látjuk az ifjú Gramsci szerteágazó és sokirányú érdeklődési körét, — van e két hivatkozási pontban olyan közös elem, amely Gramsci felfogásában már az előzőekben is megvolt. Ez pedig nem más, mint az embernek, tudatának, tudatosságának biztosított kiemelkedően fontos hely. Ez az a mag, amely mindkét felfogásban közös, és amelyhez Gramsci csatlakozik is. Azonban mielőtt teljes egészében kifejtené kultúra-felfogását, szükségesnek érzi azon elmélet bírálatát, amely a kultúra szférájától elszakítja az embert, s ez pedig nem más, mint a *pozitivizmus ál-kultúrája*. S amikor ezt bírálja, tudjuk: tulajdonképpen a Szocialista Pártban meglevő régi, a proletariátus számára hátrányos kultúrafelfogá-

³³ Lásd: E. Garin: *La formazione di Gramsci e Croce*. In: *Prassi rivoluzionaria e storicismo in Gramsci*. Id. kiad. 124. l.

³⁴ A. Gramsci: *Marxizmus, kultúra, művészet*. Id. kiad. 187. l.

³⁵ U. o. 188. l.

³⁶ Ezt legjobban *La storia* című cikke fejezi ki; „Mindaz, ami historicizálható, nem lehet természetfeletti, nem lehet az isteni kinyilatkoztatás mentsvára.” In: A. Gramsci: *Scritti politici*. Roma, 1973, Riuniti, 78. l.

³⁷ *Novalis*nak *A kereszténység vagy Európa* című nagyszabású történetfilozófiai értekezéséről van szó elsősorban. Lásd: Zoltai Dénes: *Az esztétika rövid története*. Kossuth, 1972. 138—140. l.; Lukács: *A lélek és a formák*. Bp. 1910. 91. l.

³⁸ Tudjuk, hogy filozófiája alappilléreinek Hegelen kívül épp *Vico*-t jelöli meg Croce, aki Olaszország történetéről írva az „új európai filozófia ősenek” nevezi *Vico*-t.

³⁹ G. Vico és az olasz historicista vonal kapcsolatáról lásd: Antonio Rotondo: *Lo storicismo assoluto e la tradizione vichiana*. Società, 1955, 6. sz. 1011—1047. l.

sok ellen is szól egyben, s a kulturális megújulás mellé áll. Azt mondja: „Le kell szoknunk arról, és fel kell hagynunk azzal, hogy a kultúrát enciklopédikus tudásnak tekintsük: ebben a szemléletben az ember csak mint befogadó van jelen, amit meg kell tölteni és tele kell tömni empirikus adatokkal, nyers és összefüggéstelen tényekkel, amelyeket szótár módjára raktároz el agyában, hogy aztán a külső világból jövő ösztönzés hatására minden alkalommal megadhassa a választ.”⁴⁰ Ezt a felfogást Gramsci — teljes joggal — a proletariátus számára kimondottan *károsnak* mondja, hiszen ez „Csak arra jó, hogy pályatávesztett embereket teremtsen; embereket, akik azt hiszik, hogy magasabbrendűek a többiekénél, mert emlékezetükben felhalmoztak egy bizonyos mennyiségű adatot és évszámot, amelyet azután minden kínálkozó alkalommal elősorjázhatnak, hogy ezzel mintegy korlátot emeljenek maguk és a többi ember közé.”⁴¹ Olyan kritika ez, amely bizonyos értelemben még ma sem veszítette el aktualitását, így kétségtelül a cikk egyik fő erénye. Hiszen az enciklopédikus tudás valójában sznobság, intellektualizálás, ami nem segíti elő azt, hogy a valóság által felvetett kérdéseket át is gondolják.⁴²

4.2.2. A pozitívizmus pszeudo-kultúrájával szemben fejt ki általános kultúra-felfogását: „A kultúra egészen más dolog — írja —. Saját belső énünk megszerzése és fegyelme, saját személyiségünk birtokbavétele, olyan magasabb fokú öntudat megszerzése, amelynek révén képessé válunk történelmi jelentőségünk, az életben betöltött funkcióink, jogaink és kötelességeink megértésére.”⁴³ Nézzük, mennyi az eltérés a példaképnek tekintett Novalis és Vico elképzeléseitől: Novalis az irracionálisan felfogott én birtokbavételéről beszél, amit Gramsci átalakít és a transzcendencia kizárásával csupán saját belső szellemi életünket állítja a középpontba. De nem csupán ezt, hanem így megszerzett énünk *megszervezését és fegyelmét*. Ez azonban már lényegesen többet tartalmaz Novalis kijelentésénél: utal a szocialista mozgalom szerepére, arra, hogy főleg a fiatalokat egységesen, tömegmérétekbe kell beszervezni a mozgalomba, ahol — bár nem lenini pártról van még szó — a fegyelem fontos, lényeges mozzanat, még inkább a szellemi fegyelem, a szocializmus elveinek *átgondolása*. Az ifjú Gramsci azonban ennél is tovább megy és kijelenti, hogy a kultúra tulajdonképpen olyan eszköz, amely segítségével az ember megszerezheti saját maga biztos ismeretét, sőt *öntudatát*. A kultúra tehát nem más, mint a tudatossághoz, az ember öntudata megszerzéséhez vezető lépcsőfok s mint ilyen középponti jelentőségű az emberiség történelmében is. Ennek révén válik lehetővé, hogy felismerjük saját történelemben játszott szerepünket, helyünket és feladatainkat. Ezzel tehát Gramsci lényegesen túlmegy Novalison és a Vico-féle történetiséghez kapcsolódik: a kultúrát tehát nem választja el a történelemtől, de mind a kettőt csupán szellemi síkon képzei el. Ugyanakkor Gramsci ebben a cikkében kifejtett kultúra-felfogása nem utal közvetlenül a praxis szerepére, s az aufklárisztikus kultúra-felfogásokhoz közelállva tulajdonképpen korlátozza a társadalmat alapjaiban is átformálni képes cselekedet, praxis hatáskörét.⁴⁴ Ehelyett az ifjú Gramsci hosszan elidőz az emberiség tudatosságának,

⁴⁰ A. Gramsci: *Marxizmus, kultúra, művészet*. Id. kiad. 188. l. Gramsci e fejtegetései óhatatlanul is Szent-Györgyi Albert interjúját juttatja eszünkbe: „Azt hiszik, a könyv arra való, hogy az ember a könyv tartalmát bepréselje a fejébe. Nézetem szerint a fej gondolkodásra való. A könyv pedig arra, hogy ne kelljen mindent fejbe tartani...” Valóság, 1974. 2. sz. 52. l.

⁴¹ A. Gramsci: *Marxizmus, kultúra, művészet*. Id. kiad. 188—189. Ezt a felfogást már R. Rolland is bírálta *A dulakodás fölött* című könyvében.

⁴² Pozitívumai mellett éppen ezért nem felelt meg a modern filológiai kutatás számára Gramsci *Börtönfüzeteinek* Togliatti-féle kiadása.

⁴³ A. Gramsci: *Marxizmus, kultúra, művészet*. Id. kiad. 189. l.

⁴⁴ Erre utal cikkében Gian Carlo Ferretti: *Gli scritti giovanili nella formazione di Gramsci*. Società, 1959. március, 2. sz. 312. l.

öntudatának („coscienza” a német Bewusstsein értelmében) kérdésénél. Kifejti, hogy az emberiség csak lassan, fokról-fokra jutott a tudatosodás egy bizonyos szintjére, s ez „az értelmes gondolati tevékenység” folytán következett be, s nem pedig a pozitívizmus tényeket és adatokat halmozó ál-kultúrájának köszönhetően. Hogy a tudati elem segítségével komolyan is befolyásolható — Gramsci szerint — a történelem, ezt Vico-nak az *Új tudomány* című tanulmányából származó fragmentuma is bizonyítja, amelyben Vico tulajdonképpen azt állítja, hogy azért volt egyáltalán lehetséges az ókori demokrácia létrejötte, mert azt megelőzően már kialakult egy egységes egyenlőség-tudat plebejusok és nemesek között. Ebben a perspektívában kap helyet Szókratész is, aki az „ismerd meg önmagad”-formulájával (ami egyébként nem tőle származik) példaképe lesz Gramscinak, s egy helyen a későbbiek során, amikor még mindig e „kulturista” szférában mozog gondolkodása, azt mondja: „...a kultúráról nekem szókratészi felfogásom van...”⁴⁵ Az öntudatnak nagy szerepe van tehát a történelemben, s az öntudatot, saját énünk tudatára való ébredését a kultúra segítette elő az emberiség nagy fordulójában, a forradalmak előtt, hiszen mint Gramsci mondja, „...minden forradalmat intenzív kritikai, kulturális behatolási és áthatási tevékenység előzött meg...”⁴⁶ Így történt ez a nagy Francia forradalom esetében is, amit a Felvilágosodás kulturális periódusa előzött meg s amelynek kiemelkedő teljesítménye, a D’Alembert, Diderot és a többiek közreműködésével készült Nagy Enciklopédia, igazi gondolati és kritikai teljesítmény. Ennek a munkának is köszönhető, hogy létrejött nemzetközi méretekben is a burzsoá szellemiség, amely aztán létrehozta a forradalmat. Gramscinak, aki előadást is tartott a Francia forradalom témaköréből, szimpatikus volt a francia és az európai történelem e nagy eseményét előkészítő szellemi mozgalom: hiszen a burzsoázia egységes tudatára mint a francia forradalmat előkészítő lényeges momentumra már De Sanctis is felhívja a figyelmet irodalomtörténetében. De a szellemi mozgalom fontosságára utal később az Októberi Forradalom ki-törését és folyamatát méltató cikkeiben is.⁴⁷

Ez azzal magyarázható, hogy nemcsak Olaszországban és kiváltképp Gramscinál, de az egész nemzetközi munkásmozgalomban ez időszakban központi helyet kapott az *osztálytudat* kérdése, különösen majd Korsch-nál és Lukács-nál, természetesen más történelmi alapokon és más elméleti megközelítésben. Amikor általános kultúra-felfogását összegezzük, ki kell emelni, hogy Gramsci tulajdonképpen jó messzire került a kiindulópontul választott két filozófustól, Novalistól és Vicotól. Már ennyiből is látszik, hogy Gramsci tulajdonképpen csak hivatkozik rájuk, anélkül, hogy különösebben elmélyülne a két filozófus koncepciójában, rendszerükben. Így azonban lehetővé válik számára, hogy átértelmezve gondolataikat — főleg Novalisét — *kritikai* módon fejtsse ki saját véleményét.

4.2.3. Amikor az ifjú Gramsci úgy foglal állást, hogy a pozitívizmussal szemben a kultúrát nem szabad elválasztani az embertől, akkor szükségképpen meg kell fogalmaznia emberről vallott nézeteit. Azt mondja: „Az ember mindenekfelett szellem, azaz történelmi alkotás, nem pedig természet.”⁴⁸ Az embernek, mint a történelem során ki-termelődött szellemnek a felfogása az ifjú Gramscinál kétségkívül a nápolyi neohé-

⁴⁵ Lásd: *Filantropia, buona volontà e organizzazione* című cikkét, 1917. december 24. In: A. Gramsci: *Scritti giovanili*. Id. kiad. 146. l. Ezen túl itt teszi fontos kijelentését: „A kultúra a szocializmus alapvető fogalma.” 146—147. l.

⁴⁶ A. Gramsci: *Marxizmus, kultúra, művészet*. Id. kiad., 190. l.

⁴⁷ Természetesen ekkorra már új, értékes motívumokkal gazdagodott gondolata, de az idézett jelenség különösen első cikkeiben jellemző, amikor még teljesen „jakobinus-ellenes” lásd: *Note sulla rivoluzione russa*. In: A. Gramsci: *Scritti giovanili*. Id. kiad. 105—107. l.

⁴⁸ A. Gramsci: *Marxizmus, kultúra, művészet*. Id. kiad., 190. l.

geliánusok hatását,⁴⁹ s ugyanakkor az „idealizmus reneszánszának” hatását mutatja. A szellem primátusa alapján historicizálja az embert, csakúgy mint a történelmet *Aktív és tevékeny semlegesség* című cikkében: az ember és történelem így függnek tehát össze. De mit is jelent az, hogy az ember nem természet? Egyáltalán nem azt, hogy az ember nem természeti lény. Ennek, de egész filozófiai antropológiájának is a kultúrával kapcsolatban derül ki igazi jelentősége és jelentése. A kultúra általános megfogalmazásánál már láttuk, hogy ezt a szférát tartja tulajdonképpen az ember lényegének, s az ember mint szellem, éppen szellemi cselekvése révén, azaz a kultúra segítségével változtathat egyáltalán a társadalmi valóságon. Az embernek ez a szellemisége azonban a történelem során alakul ki és fejlődik, úgyhogy joggal mondhatjuk, hogy az ember mint szellem történelmi termék. Az viszont, hogy az ember saját énjének, saját személyiségének tudatára ébred — éppen mivel társadalmi lény — nem lehet spontán fejlődés, evolúció eredménye. Hiszen a társadalomban nem úgy történik a fejlődés, mint a természetben: tudattalanul, spontán fejlődés hatására. Azért mondja Gramsci, hogy az ember nem természet, hogy érzékeltesse: a történelemben, a társadalomban a fejlődés *nem független* magától az embertől, s annak lényegétől, szellemétől. Saját történelmi értéke és szerepe megértésének, tudatosulásának spontán folyamatait az ember éppen a kultúra megteremtésével és annak ápolásával képes teljes egészében akarataának megfelelően formálni, s ezért a spontán fejlődést tudatossá kell tenni. Ez pedig csak tudatos *gondolkodás* révén érhető el, amely a szocialista mozgalomban részt vevő fiatalnak sajátja kell hogy legyen.

Ebben a cikkében kap először nagy hangsúlyt az akarati tényező a történelem formálásában, hogy sok függ a jövő kialakítása szempontjában attól, hogy a változást — ahogy később mondja: a morális és szellemi reformot — *akarja-e* a proletariátus.⁵⁰ A tudati tényezők, az akarat, a kultúra és az ennek következtében előálló tudatosság így függ össze a fiatal Gramsci szerint a történelem megváltoztatásával. Rendkívül fontos még kiemelni, hogy ez az alapállása készíti majd a későbbiek során őt, hogy a leghatározottabban elvesse egyrészt a társadalomra vonatkozó evolucionista nézeteket, amelyek — mint például a régi szocialista vezetők reformista elképzelései is — a proletariátust a történelmi események szemlélőjének tartja, s másrészt a mechanikus determinista koncepciókat, amelyek az emberi cselekvés hatókörét, amit ebben az időben még szellemi síkon képzel el, lényegesen leszűkítik; ez utóbbira jellemző Bucharinnal szembeni későbbi polémiája.⁵¹

4.3. Az ifjú Gramsci a kultúra általános meghatározásán túllép, s felismeri, hogy az mindig meghatározott társadalmi-történelmi jelenség, azaz, hogy a kultúra osztályokhoz tartozik, *osztályjellegű*. A marxizmus felfogásának megfelelően — amely szerint az „uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok”⁵² — az új, szocialista kultúra megteremtésének szükségességéről ír. Bár Gramsci ekkor még nem elemzi a gazdaság és a kultúra kapcsolatát,⁵³ megfogalmazásai a

⁴⁹ Különösképpen B. Spaventa hatása érezhető ezen a megfogalmazáson. Spaventa ugyanis azt mondja: „Más szóval az ember, lényegét tekintve, történelem.” Idézi: G. Marramao: *La riscoperta filosofica del rovesciamento della prassi*. In: Critica marxista, 1969. 6. sz. 186. l.

⁵⁰ Sokan ezt voluntarizmusnak minősítik, ami szerintük jellemző egész fiatalkori munkásságára. Ez egyoldalú beállítás, bár az akarat kétségkívül egyik központi kategóriája fiatalkori írásainak. Elsősorban a kollektív akaratról lásd: *La città futura* című — általa szerkesztett — újság egyetlen számának cikkeit, és *La rivoluzione contro il „Capitale”* című ismert írását.

⁵¹ Az evolucionizmus és a mechanikus determináció elleni polémiája egész munkásságára jellemző, de különösen élesen fogalmazódik meg Bucharinnal szemben, lásd: *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce* című kötetét.

⁵² Marx—Engels: *A német ideológia*. [Bp.], 1973, Kossuth. 66. l.

⁵³ Lásd 1918-ből származó cikkét: *L'organizzazione economica e il socialismo*. Id. kiad. 154—155. l.

politika és a kultúra kapcsolatáról mégis érdeklődésre tarthatnak számot. Szerinte a proletariátusnak is éppúgy, mint a burzsoáziának a francia forradalom előtt és után, egységes tudatot kell kialakítani, *proletártudatot*, *proletárkultúrát*. Amikor azonban azt mondja, hogy a burzsoázia mintájára kell létrehozni a proletariátus nemzetközi szellemiségét, amely minden országban közös lenne, tulajdonképpen analógiát használ. Nem lehet ugyanis a francia forradalom által kialakított tudatosságot ugyanazon jelenségnek tartani a proletariátus vonatkozásában, hiszen itt *kopernikuszi fordulatról* van szó. A látszólag téves értelmezésbe az ifjú Gramscit éppen Novalis koncepciójának felszíni elfogadása vezeti. Elismétli a romantikus-misztikus német gondolkodó állítását, miszerint a kultúra célja nem más, mint az ének az öntudata. Ekkor még úgy tűnik, nem veszi figyelembe, hogy Novalisnál ez az én a legteljesebb mértékig az individuumba szűkül le, s mint ilyen valóban alkalmas a burzsoá tudatosság megalapozására. Gramsci ezt azonban később észleli és ezután már úgy tűnik, Novalis csupán kifogás, s az *ő kapcsán* fejt ki Novalisétól teljesen elütő osztályszempontú és a szocialista mozgalomra jellemző, de mégis eredeti felfogását. Azt mondja: „A kapitalista civilizáció kritikáján keresztül alakult ki vagy van kialakulóban a proletariátus egységes öntudata, és a kritika itt kultúrát jelent, nem pedig spontán és naturalisztikus evolúciót.”⁵⁴ Mostmár tehát a proletárkultúra sajátosságát, a burzsoázia eddigi kultúrájával való kapcsolatát elemzi. A proletárkultúrának tehát elsősorban bírálóknak, a burzsoázia kultúrája kritikájának kell lenni. A proletárkultúra nem spontánul és természetesen fejlődik tehát ki a burzsoázia kultúrájából, hanem annak átgondolt tagadásából származik. Ehhez szükséges az önmegismerés, az öntudatosodás, amely így alapja, de célja is egyben a proletariátus kulturális megújulásának. Az osztály ezt egy meghatározott eszmény, végső cél állandó figyelembevételével kapcsolja össze. Ez természetes, hiszen a pozitivisták által lejáratott „ténnyel” szemben mindig a jövő perspektívája felé tekint az ifjú Gramsci, s az ideál felé való fordulás a későbbiek során még nagyobb hangsúlyt kap majd.⁵⁵ A kritikai mozzanat a múlt kultúráját illetően azonban nem lehet abszolút Gramsci szerint, s ez szintén pozitívuma e fiatalkori-felfogásának. Lukács György is hasonlóképpen vélekedik: „...az öntudatos munkásság forradalmi világnézete nem úgy jön létre, hogy a munkásság kikapcsolja magát a társadalom eddig elért kulturális fejlődéséből. Csak ezzel szakadatlan kölcsönhatásban, ennek eredményeit kritizálva, feldolgozva, továbbfejlesztve juthat a proletariátus és főleg annak legtudatosabb része arra a fejlettségi fokra, hogy betöltse a maga nagy történelmi hivatását.”⁵⁶ A magasabb eszmény szolgálatába állított öntudatot, s az azt kifejlesztő kultúrát csupán az emberiség kultúrájának pusztá tagadásából nem lehet eredeztetni. Ezért a kritikai mozzanat mellett figyelembe kell venni azokat a pozitív eredményeket, is amelyeket a burzsoá kultúra elért. Ezt Gramsci Novalisra hivatkozva fejt ki: „Ám ezt (a proletariátus kultúráját) nem lehet elérni, ha nem ismerjük a többieket is, történelmüket, az általuk kifejtett erőfeszítések sorozatát, hogy azzá váljanak, amik, hogy létrehozzák azt a civilizációt, amelyet létrehoztak, s ame-

⁵⁴ A. Gramsci: *Marxizmus, kultúra, művészet*. Id. kiad. 192. l.

⁵⁵ Elsősorban a *Forradalom a „Töke” ellen* című írására gondolunk. Az eszmény tehát Gramscinál nem a kultúra, hanem a politikum, s a kultúra csak a politikum eszköze. Ezzel teljesen ellentétes az ifjú Lukács álláspontja, aki egyrészt az etikum alá rendelte a politikáját, másrészt kijelenti: „A politika pusztá eszköz, és a kultúra a cél.” Idézi Hermann István: *Lukács György gondolatvilága*. Bp. 1974, Magvető, 115—118. l. A politikum és kultúra szorosabb összekapcsolása Gramscinál csak az *Ordine Nuovo* periódusa alatt következik be.

⁵⁶ Lukács György: *Lenin*. [Bp.], 1970, Magvető. 153—154. l. Itt nem térhetünk ki Lukács és Gramsci felfogásainak különbözőségére és egyezésükre, ami egy külön tanulmány témája lehetne. Erről ír Hermann István: *Lukács György gondolatvilága*. Id. kiad. c. könyvében.

lyet mi a magunkéval akarunk helyettesíteni.”⁵⁷ A Novalis-féle felfogástól azonban ez jelentősen eltér, hiszen míg Novalis mindig individuumból beszél, s amikor másokról beszél, szintén individuumból ért „másokon”, addig Gramscinál ez osztálytartalmat nyer annak minden következményével együtt. Határozottan a régi kultúra helyettesítéséről beszél, a megszüntetve-megőrzés értelmében, amely a proletárkultúra és a burzsoá kultúra kapcsolatának egyedüli helyes felfogása, hiszen mint Gramsci mondja: „Ha igaz, hogy az egyetemes történelem azoknak az erőfeszítéseknek a láncolata, amelyeket az ember azért tett, hogy felszabadítsa magát a privilégiumok, az előítéletek és a bálványhitek alól, akkor nem érhető, hogy a proletariátusnak, amely egy újabb szemét akar hozzáfűzni ehhez a láncolathoz, miért ne kellene tudnia, hogyan miért és ki járt előtte, s hogy milyen haszon származhat abból, ha mindezt tudja.”⁵⁸ Összefoglalva hangsúlyozni kívánjuk, hogy a Gramsci által követelt új kultúra, amely lehetővé tenné a proletariátus öntudatosodása folytán a régi kultúra helyettesítését és végeredményben a valóság szocialista megváltoztatását is, tehát ez a proletárkultúra Gramscinál nem „proletkult”, annak későbbi, leszűkített értelmében. Hiszen teljes mértékben megegyezik a felfogása Leninével, akivel kapcsolatban Lukács György a következőket mondotta: „Sokan vannak, akik a ‚proletárkultúra’ nevében mereven tagadják az eddigi kultúrát, elzárkóznak az eddigi kulturális eredményektől, és kizárólag a munkás létéből és ideológiájából akarják elővarázsolni a ‚proletárkultúrát’. Lenin egész életén át hevesen elutasított minden ilyenfajta ‚ouvrierizmust’.”⁵⁹ Az ifjú Gramsci kultúra-felfogása már ebből az alapállásból indult ki, ez fogalmazódott meg a *Sillabusz és Hégel* című cikkében és jóval később a régebbi filozófiák Bucharin-féle felfogása elleni polémiájában, a *Börtönfüzetek*ben.⁶⁰

5. Az ifjú Gramsci tehát a kultúra és a szocializmus viszonyának kérdését végeredményben a többi „kulturistára” jellemző módon tárgyalta, de sajátosan értelmezte e kulturizmust is. Éppen a Bordiga-féle álláspont ellensúlyozására, amely egyoldalúan lebecsülte a tudatosság szerepét, hangsúlyozza, sőt túlhangsúlyozza az ember szellemiségének, kulturális cselekedetének és felkészültségének fontosságát. Nem arról van szó, hogy a kultúrának és az arra épülő tudatosságnak nem lenne kiemelkedő szerepe az új típusú társadalom létrehozásában, hiszen erre maga Lenin is többször utalt.⁶¹ Gramsci felfogásában az a problematikus *ekkor még*, hogy éppen a kor általános kultúra-igényességű légkörében, a Salvemini-féle kultúra-konceptió⁶², de legfőképpen az idealista filozófia hatására a történelmi folyamatban a *szubjektivitás* elemét meghatározónak tartja. Ezzel függ össze az, hogy a cselekvést, a társadalmi—materiális praxis történelemformáló szerepét felismeri, de nem kellő hangsúllyal tárgyalja, illetve annak is elsősorban a szellemi oldalát emeli ki. Ezen túl meg kell említeni, hogy ebben az időben Gramsci határozottan *antijacobinus*⁶³ elveket vall, amelyen majd csak lassan — főként az Októberi Forradalom hatására — változtat. A kultúra,

⁵⁷ A. Gramsci: *Marxizmus, kultúra, művészet*. Id. kiad. 192. l.

⁵⁸ A. Gramsci: *Marxizmus, kultúra, művészet*. Id. kiad. 193. l.

⁵⁹ Lukács György: *Lenin*. Id. kiad. 152—153. l.

⁶⁰ Lásd: *A régebbi filozófiák megítélése* című feljegyzését, in: A. Gramsci: *Filozófiai írások*. [Bp.], 1970. Kossuth. 208—209. l. Erről a vonalról fontos cikket írt Bolognini. Lásd: R. Bolognini: *Cultura e classe operaia in Gramsci*. Annali Feltrinelli 1973. *Storia dell marxismo contemporaneo*. Milano, 1974, Feltrinelli, 1295—1317. l.

⁶¹ Lenin ezen írásai közül kiemelkednek: *Üdvözet a magyar munkásoknak, A nagy kezdeményezés, Az ifjúsági szövetségek feladatai, A harcok materializmus jelentőségéről* című beszédei, cikkei. Lásd: *Lenin válogatott művei*. Magyar Helikon, III. k. 54—57., 58—79., 282—295., 377—384. l.

⁶² Később ezt határozott formában elutasítja, lásd: A. Gramsci: *Scritti giovanili*. Id. kiad. 124. l.

⁶³ A jakobinizmushoz való viszonyáról lásd: Hugues Portelli: *Jacobinisme et antijacobinisme de Gramsci*. In: *dialectiques*, Spécial Antonio Gramsci, 4—5. sz., 28—43. l.

a tudati elem hangsúlyozása antijakobinizmusával teljesen összhangban áll, s így ez adja meg tulajdonképpen fiatalkori gondolkodásának alaphangját, abban a fejlődési vonabban, amely egyre határozottabban ismeri fel a történetiség fontosságát s válik marxista elméletté. „Kulturista” történelem-, társadalom- és emberfelfogása, a kultúra és szocializmus összefüggéseinek a pályakezdés éveire jellemző megfogalmazása Gramsci munkásságában tehát később egyre inkább közeledik a marxi és lenini felfogáshoz, s kortársai közül sok új — az imperializmus által felvetett — problémát először ismer fel és válaszol meg.

Ennek az általunk vizsgált periódusnak konkrét tartalmán túl van egy *általános* vonatkozása is: tudniillik ezen alapvető leit-motiv segítségével, ami kultúracentrikus felfogásban áll, lehet egyáltalán tudományosan behatárolni Gramsci munkásságának egy meghatározott szakaszát. Ez pedig egy ezt megelőző, tudományos szempontból végeredményben érdektelen időszak (1911—1913) után, amelyben a szocialista mozgalommal való megismerkedése, és a torinói egyetemi évek a fő mozzanatok, tulajdonképpen 1914-től, komolyabb újságírói tevékenységének kezdetétől, a „kulturista” koncepció teljes feladásáig, tehát 1919. első feléig tart.⁶⁴ Ezután már egyre erősödik majd nála az idealizmus — főleg Croce — elleni polémiaja, amely a Börtönfüzetekben éri el tetőpontját. E „kulturista” időszaknak azonban számos *pozitív* eredménye is volt, a még nem kiforrott *megfogalmazásokon* túl. Elegendő legyen most csak a pozitívizmus elleni fellépését, a mechanikus, metafizikus determinista koncepciókkal való aktív szembenállását, a szubjektum — kulturális — cselekvési lehetőségének hangsúlyozását, a burzsoá kultúra és a proletárkultúra közötti kapcsolat helyes felismerését megemlíteni, ami már önmagában is elegendő magyarázat a *Marxizmus, kultúra, művészet* című kötetben való szerepeltetésére.

Ennek ellenére fontos hangsúlyozni, hogy az ifjú Gramsci fiatalkor munkássága általában, különös tekintettel a *Szocializmus és kultúra* című cikkére, az olasz századelő filozófiai életének tipikus terméke. Ez annyit jelent, hogy éppen ez időszakban a legkülönbélebb elméletek, mítikus és chiliasztikus felfogások, a materializmus különböző változatai és irányzatai szimbiózisban éltek Olaszországban. Elegendő legyen csak a neohégeliánizmuson felnevelkedett, Engelsszel levelező marxista Labriola, vagy tanítványa, a neohégeliánusokkal nemcsak szellemi rokonságban levő, Marxot akaratlanul is rendszerébe integráló idealista Croce nevét megemlíteni, hogy világossá váljon: nagy szellemi harcót, igazi kritikai, gondolati munkát igényel az bárkitől, aki ezen a talajon elindulva igyekszik a szocialista mozgalmon belül önálló — a marxi és lenini elmélettel összhangban álló — koncepciót kidolgozni. Gramsci ezt a munkát végezte el, hiszen nagy utat tett meg attól az időtől, amikor az eszme gyakorlati vonatkozásait, erejét, a kultúra és az öntudat történelmi szerepét kutatta, amíg végül — saját gondolatához az Aufheben értelmében hűen — a Börtönfüzetekben azt a marxi tételt értelmezi, hogy „az elmélet is anyagi hatalommá válik, mihelyt a tömegeket megragadja.”⁶⁵ Ennek az útnak mindenképpen csak a kezdetét jelentik ezen kultúrfilozófiai fejtegetései.

⁶⁴ Ez időszak periodizációját hasonlóan végzi el Alfonso Leonetti, in: *Notes sur Gramsci. La Quinzaine littéraire, Dossier Gramsci*, 1974. ápr. 1—15. 184. sz. 25. l.

⁶⁵ Marx: *A hegeli jogfilozófia kritikájához*. Bevezetés. Marx—Engels Művei, I. köt. Budapest, 1957. 384—385. l.

CULTURE AND SOCIALISM IN THE PHILOSOPHY OF THE YOUNG GRAMSCI

The author strives to reconstruct the culture-comprehension of the young Gramsci. He examines those aspects which made an essential influence on young Gramsci in his theoretical orientation. He emphasizes on the one hand the practical influence of the socialist movement in Torino, on the other hand the intellectual one of the university of that town. The common influence of these two factors has the result that Gramsci raises the problems of philosophy at this time genuinely — differently from Croce's conception, who had a great influence on him.

He analyses the problem of culture in his article "Socialism and Culture., (1916), not in an abstract way, but in close connection with politics. In contrast with Bordiga's point of view, Gramsci stresses the importance of cultural grounding in the struggle for socialism. That is why his controversy against the pseudo-culture of positivism is so important, since encyclopaedic knowledge is damaging to the working class — as Gramsci emphasizes. After having rejected the wrong ideas, he explains that culture is a basic concept of socialism, and he stresses that, according to Novalis' and Vico's views, culture is the organization and discipline of ourselves, the fundamental basis of consciousness. In the case that culture helps consciousness, it can influence history. This can be gained by the will of mentally active people. This is how culture, conscious mental activity, will and the forming of history are connected in Gramsci's first endeavour for the systematization of philosophy. Gramsci lays great emphasis on the fact that history is the result of conscious activity and not spontaneous evolution as described by reformists and mechanic determinists. He points out that culture is always of a class character, and that proletarculture and proletarconsciousness are closely related. In accordance with Lenin's view, he realizes that the culture of the past, of the bourgeoisie must be known and used, as well.

This youthful conception of his is especially significant, because one can discover the problematics that will characterize him later, when analyzing Marx's thesis on theory's becoming a material power as soon as it takes the crowds.

КОНЦЕПЦИЯ КУЛЬТУРЫ И СОЦИАЛИЗМА В ФИЛОСОФИИ РАННЕГО ГРАМШИ

В своей работе автор даёт обзор концепции культуры молодого Грамши. Он подвергает анализу те факторы, которые особенно повлияли на формирование идей молодого Грамши. Автор, с одной стороны, подчёркивает влияние, оказанное на Грамши социалистическим движением в Торино, а с другой стороны, идейное влияние университета в Торино. В результате совместного влияния этих двух факторов Грамши, в отличие от концепции Кроче, уже на раннем этапе своего творчества выдвигает оригинальные философские проблемы.

В своей статье «Социализм и культура» (1916) вопрос о культуре он подвергает не абстрактному анализу, а в связи с политикой. В отличие от позиции Бордига Грамши подчёркивает важность готовности культуры к борьбе за социализм. Именно поэтому так важна его полемика с псевдо-культурой позитивизма, ведь энциклопедические знания по мнению Грамши, вредны для рабочего класса. После того, как он критически отвергает ошибочные концепции, Грамши разъясняет, что культура является основным понятием социализма и подчёркивает, что согласно концепциям Новалиса и Вико культура — это не иное, как организация и дисциплина своего собственного я, основной базис сознательности и самосознания. Культура постольку способна влиять на ход исторических событий, поскольку она способствует самосознательности. А это может быть достигнуто только волей человека, действующего своим умом. Такова взаимосвязь между культурой, сознательным умственным действием, волей и точкой зрения на историю в этой работе Грамши, которая является первой попыткой философской систематизации. Грамши особенно подчеркнул тот факт, что история является результатом сознательных действий, а не стихийной эволюцией, как это представляли себе ре-

формисты и представители механического детерминизма. Он далее подчёркивает, что культура всегда имеет классовый характер, и пролетарская культура и пролетарское самознание взаимосвязаны между собой. Под влиянием взглядов Ленина он приходит к выводу, что культуру прошлого, культуру буржуазии необходимо знать и взять из неё всё то, что ценно, положительное.

Ранние взгляды Грамши имеют большое значение, ведь в них уже намечается та проблематика, которая характерна для следующих этапов его творчества, когда он подвергает анализу положение, выдвинутое Марксом, согласно которому теория станет материальной властью, как только она овладеет массами.